

TURIZAM KAO FAKTOR INTEGRACIJE POSTKONFLIKTNOG PROSTORA – POUNJE

Aleksandar Kovjanić¹, Vedran Živanović¹

Apstrakt: Nakon raspada SFR Jugoslavije u ratnim sukobima, prostor Pounja je podeljen državnim i entitetskim granicama. Ovi dezintegracioni društveno-politički događaji negativno su uticali na lokalnu privredu i demografski razvoj. Usled kraha industrije, koja je bila vodeća delatnost, turizam je prepoznat kao razvojna šansa. Osnovu za razvoj turizma predstavlja bogato prirodno i kulturno nasleđe. Značaj turizma je postao veći posle formiranja Nacionalnog parka Una 2008. godine. Cilj rada je da istraži kako je razvoj turizma uticao na integraciju ovog pograničnog, postkonfliktnog prostora, odnosno predstavi ulogu turizma u (ponovnom) povezivanju tri dominantne etničke zajednice, jedinica lokalne samouprave, entiteta i susednih država. Hrvatska je članica Evropske unije, a Bosna i Hercegovina ima status potencijalnog kandidata, zbog čega su brojni programi i projekti prekogranične saradnje u oblasti turizma podržani od strane Evropske unije.

Ključne reči: turizam, integracija, lokalni razvoj, prekogranična regija, Pounje, Una

TOURISM AS AN INTEGRAL FACTOR OF POST-CONFLICT AREA – POUNJE REGION

Abstract: After the breakup of the SFR Yugoslavia in the wars, Pounje region was divided by state and entity borders. These disintegrating socio-political events have negatively influenced the local economy and demographic development. Due to the collapse of the industry, tourism was recognized as a development opportunity. The basis for development of tourism is the rich natural and cultural heritage. The importance of tourism has increased since the formation of the Una National Park in 2008. The aim of the paper is to research how development of tourism has influenced on the integration of this border, post-conflict area, i.e. to present the role of tourism in the (re)integration of three dominant ethnic communities, local self-government units, entities and neighboring countries. Croatia is a member of the European Union, and Bosnia and Herzegovina has the status of a potential candidate. For this reason, numerous programs and projects of cross-border cooperation in the field of tourism are supported by the European Union.

Keywords: tourism, integration, local development, cross-border region, Pounje, Una

¹ Univerzitet u Beogradu – Geografski fakultet, Studentski trg 3/3, 11000 Beograd,
e-mail: kodza90@hotmail.com

UVOD

Turizam od sredine XX veka ima jednu od vodećih uloga u integraciji globalnog društva. Osim što umanjuje barijernu funkciju državnih granica, može biti faktor integrisanja različitih zajednica, posebno posle političkih kriza, nepovoljnih geopolitičkih uslova i ratnih sukoba.

Istraživanja na temu značaja turizma u postkonfliktnim društvima su novijeg datuma i nisu brojna. Uprkos tome, u literaturi su se pojavili termini „postkonfliktni turizam“ (Shirley, Wylie & Friesen, 2019) i „feniks turizam“ (Causevic & Lynch, 2011). Oni se odnose na potencijalnu ulogu koju turizam može imati u rehabilitaciji postkonfliktnog područja, obnovi ekonomije, premošćavanju socioekonomskih razlika, procesu normalizacije društvenih odnosa, izgradnji stabilnijeg društva i jačanju mira kao konačnog cilja. Ovakav idealistički pogled na turizam kao „vitalnu silu mira“ ili „svetsku industriju mira“ popularizovan je krajem XX veka (Causevic & Lynch, 2011, Kozak & Buhalis, 2019, Ocampo-Penuela & Winton, 2017, Hazbun, 2012, Guerrón Montero, 2014, Neef & Grayman, 2019, Shirley, Wylie & Friesen, 2019, Alluri, 2009).

Vremenski period, u okviru kog se smatra da je država ili regija u postkonfliktnom stadijumu, varira od slučaja, okolnosti i osetljivosti društva, ali se računa približno 30 godina nakon sukoba (Shirley, Wylie & Friesen, 2019). U periodu neposredno nakon završetka krize ili sukoba razvoj turizma nije među glavnim prioritetima. Međutim, pozitivna strana turizma je mogućnost relativno brzog oporavka (Alluri, 2009), pa razvoj ove delatnosti često prethodi kompleksnijim oblicima i modelima ekonomskog razvoja. Da bi turizam oživeo neophodna je bezbednost na prvom mestu, a zatim obnova imidža destinacije i infrastrukture (Causevic & Lynch, 2011, Guerrón Montero, 2014).

Brojni su primeri oporavka turizma u postkonfliktnim područjima i višestrukih pozitivnih efekata turizma za društvo: Kipar, prostor bivše SFR Jugoslavije Turska, Izrael, Egipat, Vijetnam, Kambodža, Šri Lanka, Panama, Kolumbija, Nikaragva, Ruanda, Burundi, Papua Nova Gvineja (Causevic & Lynch, 2011, Shirley, Wylie & Friesen, 2019, Ocampo-Penuela & Winton, 2017, Alluri, 2009, Guerrón Montero, 2014, Neef & Grayman, 2019, Okello & Novelli, 2014). Značaj je još veći u susjednim državama (i njihovim pograničnim postkonfliktnim regijama) poput Grčke i Turske, Izraela i Jordana, Rusije i susjednih država, Irske i Severne Irske (Stepanova, 2014, Hazbun, 2012, Kozak & Buhalis, 2019). Predmet ovog rada je razvoj turizma u pograničnoj regiji Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Pounje je regija koja je bila zahvaćena građanskim ratom od 1991. do 1995. godine, koji je imao odlike verskog i etničkog sukoba tri zajednice.

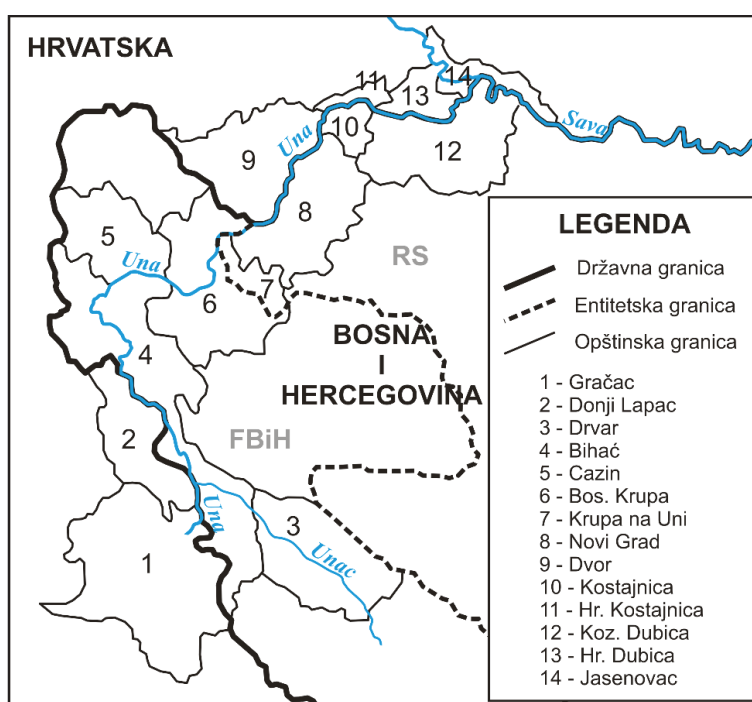
GEOGRAFSKA I ISTORIJSKA OBELEŽJA POUNJA

Pounje je dolinska regija koja obuhvata delove Like i Banije u Hrvatskoj i Bosanske Krajine u Bosni i Hercegovini. Reka Una je desna pritoka Save. Ukupna dužina toka iznosi 212 km, od čega na 101 km predstavlja granicu između ove dve države. U administrativnom smislu pod Pounjem se podrazumeva teritorija 14 opština, raspoređenih u 3 županije (Hrvatska), oba entiteta (Republika Srpska i Federacija Bosne i Hercegovine²) i 2 kantona (unutar FBiH) (karta br. 1). U gornjem toku na prostoru Hrvatske obuhvata opštine Donji Lapac u Ličko-senjskoj županiji i Gračac u Zadarskoj županiji. Nizvodno, na prostoru FBiH u Pounju su opštine Drvar³ (Kanton 10), Bihać, Cazin i Bosanska Krupa (Unsko-sanski kanton). Na teritoriji RS Pounju pripadaju opštine Krupa na Uni, Novi Grad, Kostajnica i Kozarska Dubica, dok su

² Dalje u tekstu RS i FBiH

³ Deo predratne opštine Drvar u dolini Une (Martin Brod i susedna sela) je posle završetka rata 1995. godine pripojen opštini Bihać. Iako Una više ne protiče teritorijom ove opštine Drvarski kraj i dolina Unca su geografski i istorijski integralni deo Pounja. Pored toga, manji deo NP Una se nalazi u opštini Drvar.

naspram njih u Hrvatskoj opštine Dvor, Hrvatska Kostajnica, Hrvatska Dubica i Jasenovac (Sisačko-moslavačka županija). Površina ove izdužene regije u administrativnim granicama iznosi 5 713,4 km². Glavni urbani centar je Bihać sa oko 40 000 stanovnika. Najveća koncentracija stanovništva i ekonomskih aktivnosti je u dolini Une u kojoj živi polovina ukupne populacije. Dolina Une je razvojna osovina kojom vode glavne regionalne saobraćajnice. Magistralni putevi i železnička pruga povezuju više opštinskih centara. Saobraćajna povezanost sa Zagrebom, Banja Lukom, Karlovcem, gradovima u Dalmaciji i drugim većim centrima je dobra. Najfrekventniji saobraćajni koridori, auto-put i pruga Zagreb – Split i Zagreb – Beograd trasirani su u blizini krajnjeg severnog i južnog dela regije. Unska pruga Zagreb – Bihać – Knin – Split je od Martin Broda do Knina zatvorena zbog čega je ovaj pravac izgubio na značaju.

Karta 1. Pounje

Pounje je tokom više vekova predstavljalo perifernu, vojno-aktivnu i graničnu zonu Austrijskog i Otomanskog carstva. Zbog svog kontaktnog položaja i geostrateškog značaja stanovništvo je bilo etnički i verski heterogeno. Pored tih razlika paralelno su se među lokalnim zajednicama formirali krajiški, pogranični identitet i određene kulturološke sličnosti. Tokom skoro čitavog XX veka Pounje se razvijalo unutar istih državnih sistema, izgrađene su snažne socioekonomske veze. Početkom 1990-ih godina regija je bila izložena velikim ratnim razaranja i ponovo je podeljena državnim (i entitetskim) granicama. Decenijama uspostavljane hijerarhijsko-funkcionalne, infrastrukturne, privredne i socijalne veze, aktivnosti i odnosi su prekinuti. Time je ovaj prostor, iako u dve države, zapravo podeljen na tri funkcionalne celine, što je posleratni socioekonomski oporavak činilo dodatno otežavajućim i sporim.

U postkonfliktnom periodu sva tri dela Pounja suočavaju se sa sličnim demografskim i ekonomskim problemima. Glavna demografska obeležja su masovne migracije tokom i nakon

Turizam kao faktor integracije postkonfliktnog prostora – Pounje

rata, depopulacija, starenje stanovništva, visoka i dugotrajna nezaposlenost. Prema popisu stanovništva 1991. godine ukupan broj stanovnika iznosio je 309 014. Rezultatima popisa sprovedenim 2011. u Hrvatskoj i 2013. u BiH u Pounju je popisano 230 419 stanovnika (-25%). Etnička struktura regije je bila i ostala heterogena, ali uz promene relativnog udela u ukupnom stanovništvu (1991. – Srbi 40,3%, Bošnjaci 50,3%, Hrvati 4,5%; 2011/2013. – Srbi 27,1%, Bošnjaci 63,7%, Hrvati 6,2%).

Privreda se u ovom razdoblju odlikuje gašenjem najvećih fabrika (nekadašnjih osovina razvoja), padom industrijske proizvodnje, dominantnošću primarnog sektora i poljoprivrede kao delatnosti, nedostatkom ulaganja od strane države ili domaćih i stranih privatnih preduzetnika. Sa hrvatske strane se posle rata radilo na sistemskom pomaganju razvoja pograničnih, siromašnih i ratom pogođenih opština. Sve opštine u hrvatskom delu Pounja su od 1996. godine u sastavu područja sa specijalnim statusom koje uživa izvesne privilegije, ali su efekti nezadovoljavajući. Do raspada SFRJ Pounje je bilo prevashodno agrarno-industrijska regija. Turizam nije bio razvijen, ali u postkonfliktnom periodu dobija sve veći značaj. Ključnu podršku razvoju turizma doprinela su sredstva iz fondova Evropske unije. Osim pozitivnih rezultata koji se manifestuju kroz ekonomski razvoj (stvaranje novih izvora prihoda, radnih mesta) i multiplikativne efekte na poljoprivredu, trgovinu, saobraćaj i građevinarstvo, turizam je u Pounju posredno imao ulogu u integrisanju regije.

PRIRODNE I ANTROPOGENE TURISTIČKE VREDNOSTI POUNJA

Zahvaljujući prirodnim bogatstvima i kulturno-istorijskoj baštini, razvoj turizma u Pounju ima veliki potencijal. Međutim, turizam još uvek ne zauzima mesto u privredi regije koje u skladu s resursima može imati. Najrazvijeniji oblici turizma su sportsko-manifestacioni, avanturistički, ekoturizam, nautički, izletnički i lovni turizam. Osim aktivnosti u prirodi, primećuje se da kulturno-istorijski spomenici postaju sve interesantniji deo turističke ponude.

Reka Una predstavlja prirodni resurs na kom se bazira razvoj turizma u Pounju. Ova jedinstvena reka je turistički atraktivna od izvora do ušća. Njena najveća specifičnost je formiranje bigra i pratećih fenomena (bigrena pećina, ostrva i prečage) duž celog toka. Una izvire u Lici, a samo vrelo je zaštićeno kao geografsko-geološki spomenik prirode. Dolina gornjeg toka Une na prostoru FBiH je kanjonskog tipa. Ističe se bogatstvom i raznovrsnošću geomorfoloških, hidrogeoloških i bioloških vrednosti, zbog čega je ovo područje proglašeno 2008. godine za Nacionalni park Una (prvi NP u FBiH). Uspostavljanje NP Una podstaklo je veće interesovanje turista za ovu regiju. Površina NP Una iznosi 19 800 ha i prostire se gotovo celim delom u opštini Bihać. Jedne od najatraktivnijih lokacija NP Una su vodopadi kod Martin Broda (55 m) i vodopad Štrbački buk (najviši u nizu vodopada je visok 23 m). Kod Martin Broda u Unu se uliva Unac, koji ima odlike ponornice. Donji tok Unca sa kanjonskom dolinom takođe je u sastavu NP Una (Strategija za razvoj turizma u prekograničnom području gornjeg toka rijeke Une). Zbog brojnih slapova, vodopada i brzaka i čiste vode (nizvodno od Martin Broda II klasa kvaliteta) Una privlači ljubitelje ekstremnih sportova, raftinga i ronjenja. Najpoznatija manifestacija na reci je tradicionalna Unska regata⁴. Njeno obnavljanje posle rata predstavlja prvi vid saradnje jedinica lokalne samouprave Hrvatske, FBiH i RS u turizmu. Od speleoloških objekata koji su turistički valorizovani izdvajaju se Cerovačke pećine kod Gračaca u Lici i bigrena pećina kod Martin Broda. Reka Una je uvrštena u program očuvanja ekosistema u krasu (Karst Ecosystem Conservation), što potvrđuje njenu vrednost, potrebu za zaštitom i očuvanjem bioraznolikosti. Dolina Une je tokom ledenih doba bila sigurno utočište za mnoge biljne i životinjske vrste (prisustvo reliktnih i endemskih vrsta). Jedna retka biljna vrsta dobila je ime upravo po Uni – *Campanile unensis* ili unska zvončica. Nekoliko vrsta riba je ugroženo i zaštićeno poput mladice, lipljena, potočne mreene

⁴ Originalna regata od Martin Broda do Hrvatske Kostajnice (u trajanju od 5, 6 dana) je iz organizacionih razloga skraćena. Od 2012. godine postoje dve odvojene regate.

i peša. Na planinama Plješevici, Grmeču, Osječnici, Kozari, Trgovskoj i Zrinskoj gori i njihovim obroncima odvijaju se od turističkih aktivnosti planinarenje, trekning, biciklizam i lov.

Iza burne istorijske prošlosti ostali su tragovi, građevine i spomenici koji imaju antropogenu turističku vrednost. Brojne tvrđave, koje datiraju iz poznog srednjeg veka, svedoci su nekadašnjeg geostrateškog značaja: Kapetanova kula u Bihaću, Visuć (Crna Kraljica), Ostrovica, Sokolac, Ostrožac, Krupa, Zrin, Gvozdansko, Kostajnica. Najznačajniji verski objekti pravoslavlja, katolicizma i islama su u Bihaću i okolini. U Martin Brodu se nalazi pravoslavni manastir Rmanj iz XIV veka. Toranj katoličke crkve svetog Antuna u Bihaću iz XIX veka jedan je od simbola grada (crkva je devastirana tokom Drugog svetskog rata). Bihaćka Fetija džamija jedina je evropska islamska bogomolja u gotičkom stilu. Sagrađena je prvobitno kao crkva svetog Antuna Padovanskog krajem XIII i početkom XIV veka. Pounje je tokom Drugog svetskog rata bilo poprište značajnih događaja, zbog čega određene lokacije posećuju poštovaoci NOR-a. Nedaleko od vrela Une je Srb, mesto podizanja ustanka u Hrvatskoj. U Drvaru se nalazi Titova pećina, a u Bihaću Muzej Prvog zasedanja AVNOJ-a. Kod ušća Une u Savu nalazi se mesto najvećeg stratišta na prostoru SFRJ, koncentracionog logora Jasenovac. Jedinstveno spomen-područje je podeljeno posle rata na Spomen-područje Jasenovac i Spomen-područje Donja Gradina kod Kozarske Dubice.

PROGRAMI PREKOGRANIČNE TURISTIČKE INTEGRACIJE REGIJE

Prekogranična saradnja je jedan od najrazvijenijih modela saradnje i najefikasnijih instrumenata povezivanja država. Ona se temelji na stavu da dve ili više regija, razdvojenih državnim granicama, zajedno mogu kvalitetnije i brže da reše svoje razvojne i druge probleme. Ovaj specifičan oblik međunarodne saradnje i relativizacije državnih granica je najprisutniji u EU i državama koje se nalaze u procesu evropskih integracija (Osmanković, 2008). Posebno treba naglasiti da prekogranična saradnja u pojedinim regijama, a pre svega u postkonfliktnim, koje karakteriše opterećenost prošlošću, ima ulogu generatora političke stabilnosti i ekonomskog prosperiteta.

EU je od ranih 1980-ih počela da podstiče prekograničnu saradnju. Evropska komisija je 1990. godine pokrenula inicijativu INTERREG sa ciljevima unapređenja ekonomskog razvoja i integracije. Prvi cilj se odnosi na podršku pograničnim područjima, kako bi se olakšali njihovi posebni razvojni problemi, a drugi cilj usmeren je na pokretanje prekograničnih integracija. Programi saradnje obuhvataju države članice EU i one u procesu pristupanja EU. Od 2007. godine uspostavljen je Instrument za pretpristupnu pomoć (IPA) (Sadiković, 2008, Klapić, 2008, Program Jadranske prekogranične suradnje, 2007). Turizam je, pored ekologije, kulture, infrastrukture, istaknut kao jedan od vodećih prioriteta i polja saradnje u okviru ovih mehanizama jačanja socioekonomske kohezije.

U hrvatskim i bosanskohercegovačkim planskim dokumentima izdvajaju se, između ostalog, delovi Pounja kao primeri potencijalne i aktuelne prekogranične saradnje. Ova saradnja nije rezultat „unutrašnje“ inicijative, već EU koja je te oblike saradnje finansijski podržava. Teritorija Pounja je obuhvaćena INTERREG-IPA prekograničnim trilateralnim programom Hrvatska – Bosna i Hercegovina – Crna Gora (do 2014. u okviru bilateralnog programa Hrvatska – Bosna i Hercegovina), dok je manji deo regije u sastavu multilateralnog programa Jadranske prekogranične saradnje. U okviru ovih programa jedinice lokalne samouprave u Hrvatskoj i BiH prijavljivale su projekte, podržane komponentom prekogranične saradnje, koji su usmereni na razvoj turizma. Najznačajniji projekti koji su imlementirani u Pounju ili su uključivali pojedine pounjske opštine sa opštinama drugih regija su: Oživljavanje prekograničnih partnerstava kroz ruralni razvoj, Biciklom za turizam bez granica (BIKE 4 TWF), Una – Jedinstveni resurs održivog razvoja, Una – Izvor života, Sava Navigo – Razvoj nautičkog turizma na reci Savi i promocija Posavine, Otkrij Posavinu – Razvoj i promocija zajedničke turističke ponude regije Posavina.

Turizam kao faktor integracije postkonfliktnog prostora – Pounje

Pored podsticanja razvoja turizma zajednički ciljevi svih projekata su: dugoročno i održivo iskorišćavanje prirodnih i kulturnih resursa, revitalizacija prekogranične ekonomije, promocija regionalnog identiteta i ponovno uspostavljanje prekograničnih i međunacionalnih veza. Zajednička prekogranična turistička politika omogućila je aktivan odnos prema turističkim resursima (jačanje i širenje turističke ponude, podizanje kvaliteta turizma, infrastrukturne investicije i zaštita životne sredine), koji se pokazao efikasniji nasuprot parcijalnim valorizacijama. Konkretno aktivnosti koje su se sprovodile (i još uvek sprovode) u cilju dostizanja ciljeva podrazumevale su: identifikaciju i valorizaciju potencijala, marketing, organizovanje kulturnih i edukativnih događanja, izložbi, obnavljanje objekata kulturno-istorijske baštine, poboljšavanje pristupa turističkim znamenitostima, razvoj tematskih puteva i trasa, otvaranja, obnove i opremanja turističkih informacionih centara i kreiranje novih turističkih proizvoda i usluga s jasnim prekograničnim identitetom (Instrument pretpristupne pomoći (IPA), 2009, Strategija za razvoj turizma u prekograničnom području gornjeg toka rijeke Une). Pomenuti pozitivni pomaci rezultirali su konstantnim povećanjem broja turista. Prema podacima NP Una, broj posetilaca je u prvim godinama nakon njegovog formiranja iznosio 2 500, dok je 2019. godine ostvareno preko 120 000 turističkih poseta.

ZAKLJUČAK

U savremenoj politici EU turizam predstavlja nezaobilaznu i sve značajniju kariku prekograničnog regionalnog povezivanja i ekonomskog razvoja. Za razliku od drugih delova Evrope, u Pounju, kao postkonfliktnoj regiji, ima dodatnu vrednost u građenju mira i ponovnom povezivanju pripadnika različitih zajednica i jedinica lokalne samouprave. Prekogranična saradnja ujedno je pokazatelj normalizacije odnosa u regiji posle godina ratnih sukoba i prekinutih veza. Pounje može da posluži kao primer dobre prakse drugim postkonfliktnim regijama. U narednom periodu očekuje se nadogradnja postignutih rezultata kroz nastavak saradnje prekograničnih opština, obnove objekata kulturno-istorijskog nasleđa i ulaganja u infrastrukturu u cilju jačanja turističke ponude.

Intenzivan razvoj turizma od početka XXI veka bio je suočen sa brojnim preprekama i nedostacima. Za eliminisanje određenih prepreka potreban je duži period aktivnog bavljenja turizmom, ulaganje velikih finansijskih sredstava, dok neke nije moguće eliminisati. Analizom turističkih potencijala u Pounju izdvojili bismo primer manjeg infrastrukturnog ulaganja i potencijalne saradnje bliskih institucija koji mogu značajno doprineti razvoju turizma. Uspostavljanje međunarodnog saobraćaja na Unskoj pruži imalo bi višestruki značaj za stanovništvo i privredu u dolini Une. Međutim, i u sadašnjim uslovima ovaj železnički pravac može biti turistička atrakcija Pounja. Pojedini sektori kanjonske doline su saobraćajno nepristupačni, ali je pruga sve do Martin Broda trasirana uz reku. U svetu je sve popularniji tzv. mračni turizam, pa pojedini lokaliteti ostvaruju velike prihode. Logor Jasenovac je u evropskim okvirima bio jedno od najvećih stratišta tog tipa. Kompleks bivšeg logora podeljen je državnom granicom, ali bi potencijalno zajedničko delovanje Spomen-područja Jasenovac i Donja Gradina omogućilo da postane poznatiji i posećeniji. S druge strane, čitav koncept razvoja turizma se može dovesti u pitanje. Najveća pretnja, ne samo turizmu nego i lokalnom stanovništvu, je planirano skladištenje nuklearnog otpada u blizini Dvora iz elektrane Krško. Planirano skladište se nalazi nedaleko od toka Une i državne granice. Ova lokacija po mnogim osnovama ne zadovoljava ni osnovne kriterijume. Stanovništvo sa obe strane državnih i entitetskih granica je ujedinjeno protiv ovog plana.

Dosadašnja prekogranična saradnja u sferi turizma se pokazala veoma uspešnom. U tom kontekstu, postavlja se pitanje da li moguće razviti zajedničku turističku ponudu, odnosno integrisati sve opštine u jednu turističku regiju. Najveća vrednost Pounja u turističkom smislu je to što resursna osnova ima relativno visok stepen atraktivnosti jer predstavlja jedinstvena prirodna i kulturna dobra. Takva regija imala bi potencijal da adekvatnim strateškim

planiranjem bude prepoznatljiva kao nova i drugačija na tržištu. Ovakav vid organizovanja je potreban i zbog konkurentskih destinacija u okruženju. Jedinstvena turistička regija može obezbediti veće benefite ovom postkonfliktnom i devastiranom prostoru. Una i Pounje na taj način mogu postati u punom smislu reka i regija spajanja.

LITERATURA

- Alluri, R.M. (2009). The role of tourism in post-conflict peacebuilding in Rwanda. Bern: Swisspeace.
- Causevic, S., & Lynch, P. (2011). Phoenix Tourism: Post-Conflict Tourism Role. *Annals of Tourism Research*, 38(3), 780–800. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2010.12.004>
- Guerrón Montero, C. (2014). Multicultural Tourism, Demilitarization, and the Process of Peace Building in Panama. *Journal of Latin American and Caribbean Anthropology*, 19(3), 418–440. <https://doi.org/10.1111/jlca.12103>
- Hazbun, W. (2012). Itineraries of Peace through Tourism: Excavating Territorial Attachments across the Arab/Israeli Frontier. *Peace & Change*, 37(1), 3–36. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0130.2011.00730.x>
- Instrument pretpristupne pomoći (IPA). (2009). Prekogranični program Hrvatska – Bosna i Hercegovina. Revidirana verzija za razdoblje 2007-2011.
- Klapić, M. (2008). Prekogranična saradnja i evropske integracije. U: Tihi, B., Pejanović, M., Domazet, A. (ured.) (2008). *Euroregije i Jugoistočna Evropa (185-198)*. Sarajevo: Odjeljenje društvenih nauka Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Kozak, M., & Buhalis, D. (2019). Cross-border tourism destination marketing: Prerequisites and critical success factors. *Journal of Destination Marketing & Management*, 14, 1–9. <https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2019.100392>
- Neef, A., & Grayman, J. H. (2019). The Tourism-Disaster-Conflict Nexus. 19, 1–31. Emerald Publishing Limited. <https://doi.org/10.1108/S2040-726220180000019001>
- Ocampo-Penuela, N., & Winton, R. S. (2017). Economic and Conservation Potential of Bird-Watching Tourism in Postconflict Colombia. *Tropical Conservation Science*, 10, 1–6. <https://doi.org/10.1177/1940082917733862>
- Okello, M. M., & Novelli, M. (2014). Tourism in the East African Community (EAC): Challenges, opportunities, and ways forward. *Tourism & Hospitality Research*, 14(1/2), 53–66.
- Osmanković, J. (2008). Prekogranična suradnja i ekonomski razvoj. U: Tihi, B., Pejanović, M., Domazet, A. (ured.) (2008). *Euroregije i Jugoistočna Evropa (69-89)*. Sarajevo: Odjeljenje društvenih nauka Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. (1993). Nacionalni sastav stanovništva. Sarajevo: Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine.
- Попис становништва, домаћинстава и станова у Босни и Херцеговини (2019). Етничка/национална припадност, вјероисповјест и матерњи језик. Сарајево: Агенција за статистику Босне и Херцеговине.
- Program Jadranske prekogranične suradnje. (2007).
- Sadiković, E. (2008). Politika regionalnog razvoja Evropske Unije i mogućnosti ekonomskog i socijalnog razvoja Bosne i Hercegovine. U: Tihi, B., Pejanović, M., Domazet, A. (ured.) (2008). *Euroregije i Jugoistočna Evropa (145-155)*. Sarajevo: Odjeljenje društvenih nauka Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Turizam kao faktor integracije postkonfliktnog prostora – Pounje

Shirley, G., Wylie, E., & Friesen, W. (2019). The branding of post-conflict tourism destinations: Theoretical reflections and case studies, 19, 119–139. Emerald Group Publishing Ltd. <https://doi.org/10.1108/S2040-726220180000019007>

Stepanova S. (2014). Cross-border Tourism in the Russian Northwest: General Trends and Features of Development. *Baltic Region*, 6(3). <https://doi.org/10.5922/2079-8555-2014-3-10>

Strategija za razvoj turizma u prekograničnom području gornjeg toka rijeke Une. (n.d.) Una – Spring of life. Micro project.

*** Državni zavod za statistiku, Zagreb

<http://europski-fondovi.eu/>

<http://nationalpark-una.ba/bs/>

<http://projects.europa.ba/>